

DANSK INSTITUT FOR INTERNATIONALE STUDIER
STRANDGADE 56 • 1401 København K
32 69 87 87 • diis@diis.dk • www.diis.dk

DIIS Brief

Den franske republik og det muslimske slør

Ulla Holm
April 2004

Frankrig er stolt af sit verdslighedsbegreb, som betragtes som en hovedhjørnestein i konstruktionen af den franske nationalstats identitet. Verdsligheden anses som truet af det muslimske slør, som flere franske muslimske piger bærer i skolen. Det franske parlament vedtog derfor i marts 2004 en lov mod at bære slør i skolen. Dette brief analyserer årsagerne til den heftige debat om loven samt de definatoriske problemer, der er indbæret i loven.

Ulla Holm er Seniorforsker ved DIIS, Afdelingen for Europæiske Studier

Ingen må forulempes for sine meninger, end ikke for sine religiøse anskuelser, forudsat at tilkendegivelsen deraf ikke forstyrrer den offentlige orden.

(Den franske menneskerettighedserklæring, august 1789)

En uhyre kontroversiel lov om forbud mod religiøse symboler i skolerne blev vedtaget i begyndelsen af marts 2004. Et helt års ophedet debat i de franske medier om især nordafrikanske muslimers manglende integrationsvilje førte til denne lovgivning. En hærskare af politikere og intellektuelle diskuterede ivrigt, om nu sløret kunne anses som et brud mod verdslighedsbegrebet i skolen. Dette begreb har siden 1905 været ensbetydende med adskillelse mellem stat og kirke. Det indebærer desuden, at staten forholder sig neutralt over for religions udøvelse samt giver mulighed for, at den franske borger frit kan udøve sin tro, så længe den ikke forstyrrer den offentlige orden. Ydermere forbindes verdslighed med lighedsbegrebet. Dvs. at alle skal have lige muligheder for at udøve sin religion. Der skal være lighed mellem religionerne og lighed hvad angår adgang til skolen.

De to 'Frankriger'

Frankrig er en udelelig, verdslig, demokratisk og social republik. Den sikrer alle borgeres lighed for loven uanset race eller religion. Den respekterer alle trosretninger.

(5. republikkens forfatning, paragraf 2)

I Frankrig fremstilles verdslighedsbegrebet som noget meget specifikt fransk pga. adskillelsen mellem stat og kirke. Men Sverige har også adskilt stat og kirke. Det er derfor ikke selve adskillelsen som er det specielt franske. Det specifikke ved Frankrig er, at verdslighedens sejr over sammensmeltning af religion og politik foregik på baggrund af en bitter strid mellem det revolutionære republikanske Frankrig og det katolske Frankrig med rødder i Enevælden, som definitivt afsluttedes med forfatningen fra 1791. Verdslighed og den revolutionære republikanisme med sit budskab om frihed, lighed og broderskab er således uløseligt forbundet.

Kampen foregik fra revolutionen i 1789-1799 og op igennem det nittende århundrede. I 1905 blev loven om adskillelsen af kirke og stat vedtaget. Kampen var dermed tilsyneladende slut mellem de 'to Frankriger', som historikere benævner denne strid.

Fra 1789 til 1905 kæmpede de 'to Frankriger' om definitionen af fransk identitet og den sociale - politiske orden. Det katolske Frankrig/kirken ønskede genetablering af Enevældens sociale hierarki og af det guddommelige monarki, hvor kongen blev anset som Guds repræsentant på jorden. Denne sammensmeltning af guddommelighed, politik og socialt hierarki gjorde de revolutionære republi-

kanere fundamentalt op med. Helt konkret blev den guddommelige konge halshugget i januar 1792. Kongens død blev nationens fødsel. Dermed blev folket og ikke Gud indsat som den øverste samfundsinstans.

Startskuddet til kampen mellem republikanere og katolikker blev udløst med Menneskerettigheds-erklæringen fra august 1789. I det første udkast til menneskerettighedserklæringen blev det slået fast, at 'ingen måtte forulempes for sine meninger, end ikke for sine religiøse anskuelser'. Efter en hed debat i Folkeforsamlingen blev det dog besluttet at tilføje "forudsat at tilkendegivelsen deraf ikke forstyrrer den offentlige orden'.

Over for det katolske Frankrig stillede de revolutionære republikanere kampen for lighed, frihed og broderskab. De kæmpede mod hvad de kaldte den kontra-revolutionære religiøse ideologi, som for dem repræsenterede en trussel mod fornuften, fremskridtet og tolerance. Republikanerne ville smide religionen ud af det offentlige rum og dermed ud af politik. Verdslighed og ikke den guddommelige konge skulle styre den politiske sfære. Verdslighedsbegrebet (*la laïcité*) betyder dermed afkobling af religion fra politisk tilhørsforhold. Staten måtte ikke udøve nogen *religiøs* magt og den katolske kirke måtte ikke udøve nogen *politisk* magt.

Det republikanske revolutionære Frankrig satte loven op over for vilkårlighed, frihed over for despotisme, retfærdighed over for privilegier, borger over for undersåt, fornuft over for formørkelse, verdslighed over for religiøs intolerance. Moral blev derfor et spørgsmål om overholdelse af retfærdige love, som hvilede på fornuftens magt og ikke på en guddommelig orden. Den oplyste republikaner blev anskuet som et selvstændigt handlende individ, præget af fornuft og vilje, ivrig efter at ændre Enevældens religiøse og uretfærdige samfundssystem. Det nyfødte franske menneske blev med revolutionen i 1789 fransk borger, hvor han/hun ikke længere var i skæbnens vold, men selv kunne forme sin fremtid på grundlag af velovervejet og frivillig tilslutning til et retssamfund. Det individualistiske valg af nationalt borgerskab har derfor intet at gøre med etniske, kulturelle eller religiøse kriterier. Det er derimod et politisk valg af tilhørsforhold til Frankrig. Den verdslige republik blev derfor anset og anses stadig som bolværk mod religiøs indflydelse på politik.

Det viste sig hurtigt både under revolutionen og i det nittende århundrede, at der var to måder at forholde sig til republikansk verdslighed. Den ene blev repræsenteret af de liberale republikanere, den anden af de radikale. Ifølge de liberale var det muligt at indgå kompromiser med katolicismen i tolerancens navn, hvorimod de radikale fremstillede katolicismen som værende i direkte modsætning til republikanismens frihedsbegreb. Radikaliteten ytrede sig i vold, da den radikale republika-

ner, Robespierre iværksatte Terroren mod adel og gejstlige i 1793-94. Omkring 3000 præster blev henrettet under Terroren. Kirker blev vandaliseret, og præster tvunget til at gifte sig. I det nittende århundrede kom det ikke til direkte fysisk vold over for katolikker. Men igennem hele dette århundrede var der verbale og lovmæssige udtryk for den interne kamp mellem de radikale og de liberale hvad angår forholdet til katolicismen.

Det største slag mellem republikanere og katolikker stod i perioden 1880 – 1905, hvor industrialisering og masseuddannelse gik hånd i hånd. Skolen blev det vigtigste sted for opdragelsen af den fremtidige gode fransk borger. Skolegang blev derfor og verdslig. Religionsundervisning skulle foregå uden for skoletid (cirkulære af 1882). Skolelæreren blev ikke længere ansat af kultusministeriet men af undervisningsministeriet.

Det var dog de liberale republikanere, der i første omgang vandt over de radikale hvad angik spørgsmålet om tilstedeværelsen af religiøse tegn fra skolen. De radikale stod stejlt på, at disse tegn skulle ud af skolen. Det kristne kors måtte ikke hænge på skolevæggen. Det vakte harme blandt katolikerne, og det lykkedes de liberale republikanere at få et kompromis igennem. Et cirkulære fra 1882 fastslog, at det var op til hver egn politimester at bestemme, om et kors skulle fjernes fra skolen

Kampen mellem de 'to Frankriger' blev tilsyneladende afsluttet i 1905 med verdslighedsloven, som adskiller stat og religion. De radikale vandt denne gang. Loven fastslår, at kirkebygninger og præstegårde, der var bygget før 1905 ville blive stillet gratis til rådighed for menigheden. Præster ville ikke længere blive lønnet af staten; men kulturelle foreninger og private konfessionsskoler ville blive delvist offentligt understøttet. Det blev forbudt at placere religiøse symboler på og indeni offentlige bygninger med undtagelse af de bygninger som har en religiøs funktion. Religiøse symboler blev tilladt på kirkegårde såvel som i museer.

De radikale vandt kampen om skolens afkobling fra religion. Men dermed være ikke sagt, at den ideologiske kamp var forbi. De liberale republikanere havde ikke opgivet kampen om fortolkningen af verdslighedsbegrebets forhold til religion. De satte ikke spørgsmålstegn ved det faktum, at politik og religion skal holdes adskilt. Men de fortsatte med at var fortalere af kompromisser med de forskellige religiøse retninger. Det kunne det gøre, fordi verdslighedsbegrebet ikke er et begreb, som kun kan fortolkes på én måde. Verdslighedsloven fra 1905 var en juridisk ramme for den institutionelle adskillelse. Men den løste ikke fortolkningsproblematikken.

Hvilken verdslighed?

Det store spørgsmål er, hvordan selve verdslighedsbegrebet defineres. Alle taler om det, som var det et princip med fuldkommen fast betydning. Men loven af 1905 er ikke entydig. Der står,

'at republikken sikrer samvittighedsfrihed. Den garanterer den frie udøvelse af religion dog under forudsætning af, at denne udøvelse ikke er i modstrid til den offentlige orden, som defineres af loven. Republikken hverken anerkender, lønner eller subventionerer nogen kult'. (www.legifrance.gouv.fr/texteconsolide/MCEBW).

Der er en spænding indbygget i denne lovparagraf mellem republikkens garanti af samvittighedsfrihed og den frie udøvelse af religion samtidig med, at den skal garanterer sin egen neutralitet over for religionsudøvelse. Neutralitet betyder i princippet, at staten ikke må gribe ind over for religionsudøvelsen i det offentlige rum. Men på den anden side skal staten også garantere samvittighedsfrihed. Skal det gøres med forbud mod dem, der sætter spørgsmålstejn ved denne frihed? Skal det muslimske slør forbydes, fordi det er i modstrid til et neutralt offentligt rum? Og hvor er det offentlige neutrale rums grænser? Når så yderligere dette ikke-definerbare verdslighedsbegreb kobles sammen med det republikanske revolutionære friheds - og lighedsbegreb, bliver det endnu vanskeligere at definere. Frihed kan jo betyde frihed til at gå med slør i skolen. Lighed kan betyde, at ingen må udelukkes fra skolen. Men det kan også betyde, at ligheden sætter grænser for forskellighed så som at bære slør i skolen. Der er således forskellige fortolkningsmuligheder, og de er blevet anvendt i spørgsmålet om sløret i skolerne.

For de liberale republikanere står ligheds - og frihedsbegreberne i centrum hvad angår fortolkningen af verdslighedsbegrebet. Derfor er der imod udelukkelse af De radikale republikanere har derimod insisteret på, at skolen skal være totalt fri for ethvert symbolsk religiøst udtryk, fordi et sådant forhindrer lighedsprincippet. For dem står kampen stadig mellem 'de to Frankriger', dvs. mellem religion som udtryk for Enevældens formørkelse og den revolutionære republikanske fremskridtstro. De radikale republikanere fremstiller således Islam som en lige så stor trussel som katolicismen var fra 1789 til 1905.

Første og anden Slørkamp

Den første slørdebat fandt sted i 1989. Den anden i 1993-94. Begge blev de udløst af nogle muslimske pigers protest mod at aflægge sløret i skolen. Resultatet af den første 'affære' var, at forfatningsrådet i 1989 erklærede, at

'det at bære slør ikke i sig selv er uforeneligt med verdslighedsprincippet. Eleverne har frihed til at udtrykke deres religiøse tro i skolen i respekt for pluralisme og andres frihed. Kun hvis det provokerer, propaganderer eller er udtryk for

familiens tvang over for pigen skal der gribes ind. Det er op til den enkelte skole at løse problemerne' (Le conseil d'État, nr. 346.893 – 27. november 1989).

Denne udtalelse slog fast at frihedsbegrebet var det vigtigste i definitionen af verdslighed. Men det forårsagede mange læreres vrede, fordi loven ikke gav klare retningslinier for, hvornår en muslimsk pige kunne udelukkes fra skolen, hvis hun bar slør. Fem prominente intellektuelle skrev sågar, at hvis sløret ikke blev forbudt i skolen, ville det være ensbetydende med 'den republikanske skoles München' (Baubérot, 2002: 116). Henvisningen til München refererer til året 1938, hvor Frankrig og England opgav at gribe ind over for Nazitysklands annekstion af det tjekkoslovakiske Sudeterland. Der sættes således lighedstegn mellem overgivelsen af Sudeterlandet og overgivelsen af skolen til Islam. Ergo: hvis ikke verdslighedsprincippet overholdes i skolen, ja så vil den franske republik være en saga blot.

I 1993 gentog historien sig. En skoleledelse besluttede at smide to tilslørede piger ud af skolen. Pigerne forældre protesterede herimod og krævede, at forfatningsdomstolen skulle tage sagen op. Denne erklærede, at sløret var provokerende, Derfor havde skolen ret til at udelukke pigerne fra skolen. I 1994 blev forfatningsdomstolens udtalelse fulgt op af et undervisningsministerielt cirkulære. I dette stod der:

'Det franske republikanske system udelukker opdelingen af nationen i adskilte enklaver som kun fungerer på grundlag af egne regler og love. Det er derfor ikke muligt at acceptere udbredelsen af religiøse tegn, der er så provokerende, at deres hensigt præcist er at splitte samfundet op i forskellige gruppefællesskaber' (l'Éducation nationale, circulaire no. 1649 septembre 1994).

Fra 1989 til 1994 skærpedes således foranstaltningerne mod tilslørede muslimske skoleelever. Regeringen gik stadig mere aktivt ind i reguleringen af den religiøse offentlige adfærd. Dog blev det fastholdt, at det var op til den enkelte skole at beslutte, om en elev skulle udelukkes eller ej. Ændringen af holdningen til sløret i skolen skyldtes, at der i Frankrig udviklede sig en voksende fornemmelse af, at sløret var en trussel mod den franske nationalstats identitet. Stadig flere franskmænd mente, at skolen ikke længere var i stand til at fungere som 'integrationsmaskine'. Der er flere forbundne årsager til franskmændenes voksende frygt for Islam og dens konkrete religiøse udtryk. En vigtig årsag er, at islamisk terror kom ind på fransk jord. Terroren er dels en udløber af den islamiske terror i Algeriet, som brød ud i 1992, dels skyldes den, at desperate unge muslimske mænd i Frankrig har tilsluttet sig forskellige terrorceller. At være medlem af en sådan celle giver identitet og magt, hvad livet i de store ghettoer ikke gør. En anden årsag er, at mange unge, muslimske anden - og tredje generationsindvandrere i stadig højere grad har søgt tilflugt i en religiøs identi-

tet som oftest i protest mod de fortvivlede sociale forhold, de lever under. Den tredje årsag til frygten for den franske nationalstats undergang er den republikanske indbyggede mistillid til gruppefællesskaber, det være sig etniske eller religiøse. Det er en frygt, som deles af folk på både venstre – og højrefløjen. Det skyldes, at den franske nationalstat er defineret ved den enkelte borgers *politiske* loyalitet over for nationalstaten. Principielt er det således politik og ikke kultur eller religion, der definerer franskmanden. Enhver kan således blive borger i Frankrig, hvis han/hun vil indgå i en abstrakt *politisk* kontrakt med nationalstaten. Den amerikanske og engelske multikulturelle model er derfor ikke velset, fordi den er udtryk for en etnisk definition af nationalstaten. Et etnisk eller religiøst defineret gruppefællesskab fremstilles som ensbetydende med opløsning af den politiske nationalstat i ghettoer med hver sin etniske kultur, som kan føre til 'stammekrig'. Gruppefællesskab og minoritetskrav er således begreber, der i allerhøjeste grad er i modstrid med den franske opfattelse af den nationale identitet. Franske og muslimske tilhængere af slør i skolen blev derfor fremstillet som fjender af den franske nationale identitet. Modstandere af sløret blev opfattet som forbenede republikanere, der ikke havde opdaget at verden havde ændret sig siden 1789.

I virkelighedens verden er der en 'etnificering' og religiøs differentiering i gang. I mange franske kommuner tildeles boliger og skolepladser på grundlag af etniske kriterier. Staten betaler for modersmålsundervisning og har siden 1980'erne finansieret forskellige muslimske foreninger for at fremme kulturel og social forståelse. Siden 1991 har muslimer haft ret til at blive begravet på specifikke steder på de franske kirkegårde, selv om det i princippet er forbudt at markere tydeligt, hvor de forskellige trosretninger ligger på kirkegårdene. I 2003 foreslog den borgerlige regering oven i købet, at man skulle overveje statslig støtte til bygning af moskeer. I 2003 oprettede staten desuden et *fransk råd for den muslimske kultus (Conseil francais du culte musulman)*. Dette råd består af forskellige muslimske organisationer og religiøse retninger. Dets formål er at indgå i dialog med regeringen for at løse diverse stridigheder vedrørende forholdet mellem verdslighed og muslimsk kulturel og religiøs praksis. Staten fremmer således multikulturalisering samtidig med, at multikulturalisme er et fy-ord blandt højre og venstre radikale republikanere. De liberale republikanere vinder dermed terræn i det virkelige liv, hvorimod de radikale republikanere sidder på magten hvad angår definitionen af verdslighedsbegrebet.

Den tredje slørkamp

Den tredje slørdebat i 2003-2004 blev udløst af nøjagtigt de samme årsager som de to foregående. Derfor afveg debatten ikke indholdsmæssigt fra disse. Men juridisk er der et stort spring fra forfatningsdomstolens udtalelse i 1989, til cirkulæret i 1994 og så til loven fra marts 2004. Loven skal overholdes, hvorimod et cirkulære 'kun' er en ministeriel henstilling og dermed ikke så juridisk

bindende som en lov, der er vedtaget af parlamentet. Den lovmæssige skærpelsen af forbudet mod at bære slør skyldes at angsten for 'muslimerne' var vokset yderligere med terrorangrebet på World Trade Center d. 11. 9. 2001. Det viste sig, at nogle af planlæggerne af terroren var franske statsborgere af marokkansk eller algerisk herkomst. Desuden havde der før været islamistiske terrorangreb i Frankrig. En stor del af den borgerlige regering og af den franske befolkning drog den konklusion, at det franske samfund var inficeret med islamistiske terrorceller og det beviste, at muslimer i al almindelighed ikke evnede at tilegne sig civiliserede europæiske og franske værdier. Både regeringen, præsident Jacques Chirac (1995 -) og en stor del af befolkningen mente, at noget måtte der gøres for at vise de franske muslimer, at der var grænser for, hvad man tolererede. Præsident Chirac nedsatte derfor en kommission i sommeren 2003. Kommissionen fik navn efter dens formand, Stasi. Stasi-kommissionen barslede med en rapport i december 2003. Denne rapport afspejlede både de radikales og de liberales holdninger til verdslighed og dermed til religiøse tegn i skolen. Den kom de liberale republikanere i møde med forslag om vidtgående integrationstiltag, som ville betyde yderligere multikulturalisering af det franske samfund. F.eks. anbefalede rapporten, at moskeer skulle finansieres af staten, således at der var lighed mellem udøvelse af Islam, kristendom og jødedom. De tre sidste religioner havde jo i 1905 fået stillet deres religiøse bygninger gratis til rådighed. Da der ikke var nogen moskeer på det tidspunkt i Frankrig, er muslimerne forfordelt ifølge rapporten. Rapporten anbefalede desuden, at skolerne skulle tilbyde et særskilt religionsfag. Der er religionsundervisning i tilknytning til historie – og franskfaget; men religionsundervisning er ikke et fag i sig selv. Det skyldes loven fra 1882, som gjorde religionsundervisning til en privatsag. Rapporten foreslog yderligere i lighedens navn, at de forskellige muslimske og jødiske religiøse festdage skulle være fridage lige som de katolske helligdage. Dette forslag vakte vild opstandelse i de franske medier, der anså dette forslag som et knæfald for multikulturalismen. Men set ud fra en liberal republikansk vinkel er det et logisk forslag, fordi det sætter ligheds – og frihedsbegrebet i centrum for forholdet mellem religion og verdslighed. Rapporten tilgodeså også de radikale republikanere, som findes både på højre – og venstrefløjen, idet den foreslog et forbud mod sløret i skolen. De radikale anvendte også lige som de liberale ligheds – og frihedsbegrebet som argument mod sløret. Men i modsætning til de liberale tolkede de begrebet som retten til at være lige til at være fri for religiøse udtryk.

De radikale republikanere vandt 'slørslaget'. Ingen af integrationsforslagene blev ophævet til lov. Kun forbudet mod sløret blev lovfæstet. Mange islamforskere, sociologer, religionshistorikere og historikere har taget afstand fra loven. Nok så vigtigt har formanden for rapporten, Bernard Stasi, udtalt, at han er dybt skuffet og bitter over loven, som han anser for at være en anti-slør lov til trods for, at loven understreger, at alle tegn på religiøsitet forbydes. Men alle ved, at det er sløret, der

sigtes til. Desuden har han udtalt, at loven vil blive entydigt opfattet som anti-muslimsk, fordi ingen af rapportens forslag om integration og religiøs lighed er integreret i loven. Flere ledere af diverse lærerorganisationer har også taget afstand, fordi de mener, at loven vil betyde, at de piger som ikke vil tage sløret af, vælger at gå i privatskoler, som hverken er underlagt verdslighedskriteriet eller loven om forbuddet. Loven kan derfor få den modsatte effekt af den forventede. Den kan komme til at forhindre den ønskede tilpasning til franske nationale værdier. Ydermere lukker loven ikke for fremtidige diskussioner om sløret er en trussel mod verdsligheden i skolen. Loven er nemlig lige så sløret som cirkulæret fra 1994. Der står i loven:

'det er forbudt i skolen at bære kendetegn eller være påklædt på en sådan måde, at det udtrykker et demonstrativt religiøst tilhørsforhold. Diskrete religiøse tegn kan bæres. Sanktioner mod provokerende religiøse tegn bedømmes ud fra situationens alvor' (www.ameli.senat.fr/publication_pl/2004/209.html).

Formålet med den vedtagne lov var at give lærerne og skoleledelsen klare retningslinier for, hvordan de skulle tackle slørproblematikken. Men loven lægger op til fortolkninger, fordi det er ikke til at vide, hvad der menes med forbud mod 'et demonstrativt religiøst tilhørsforhold'? Hvordan kan en skolelærer bedømme, om sløret er demonstrativt, dvs. virker provokerende? Konsekvensen af den 'slørede' lov bliver derfor, at det i realiteten er op til den enkelte skolelærer eller til skolelederen at bedømme, om et slør er provokerende. Loven har derfor ikke løst det såkaldte slørproblem. Debatten vil derfor fortsætte mellem de liberale og de radikale republikanere. Begge parter vil konstant henvise til, at de hver for sig repræsenterer den sande tolkning af verdslighedsbegrebet. De liberale vil argumentere for, at verdslighedsbegrebet indbefatter frihed til at udøve sin tro, som man vil, samt at alle bør være lige for loven. De radikale vil derimod sige, at religiøse tegn i skolen må anses som oprør mod lighedsbegrebet. Alle skal være lige, og da mange ikke er religiøse ja men så vil et religiøst tegn i skolen være ensbetydende med at stille de a-religiøse ulige.

Det muslimske Frankrig og det republikanske Frankrig

Menneskerettighedserklæringen fra 1789 satte sikkerhedspolitiske grænser for udøvelsen af katolicismen. Det samme gjorde verdslighedsloven fra 1905. Katolicismen blev dengang opfattet som en trussel mod opbygningen af den verdslige republik. Kampen mod Islam er en aflægger af kampen mellem det katolske og det republikanske Frankrig. Kampen mod det muslimske slør har så at sige erstattet kampen i slutningen af det nittende århundrede mod det kristne kors i skolen.

Siden begyndelsen af 1980'erne er Islam i stigende grad blev opfattet som en sikkerhedstrussel mod den verdslige republik. En muslim, som praktiserer sin tro og måske oven i købet i det offentlige

rum, fremstilles hyppigt som værende ude af stand til at skelne mellem den private religiøse sfære og den offentlige politiske sfære. Men i realiteternes verden er de franske muslimers integration i den verdslige modernitet en succeshistorie. Det viser bla. en opinionsundersøgelse fra 2002. 80% af de franske muslimer mener, at verdsligheden garanterer muligheden for frit at kunne mene og tænke hvad man vil. Desuden er de modstandere af, at de unge muslimske piger bærer slør i skolen. Men samtidig konstateres det også, at de franske muslimer – især det unge – fra slutningen af 1990erne praktiserer Islam mere end deres forældre gjorde. Men netop fordi Frankrig har bygget sin nationale identitet op omkring et tilsyneladende klart princip om adskillelse af stat og religion, så er det religiøses betydning for det enkelte menneske siden 1789 blevet tendentielt underkendt om ikke mødt med direkte mistillid. De unge praktiserende muslimer kan udmærket forbinde verdslighed og religiøsitet. Det store spørgsmål er, om franskmændene kan. Det kræver, at de liberale og de radikale republikanere for fremtiden kan indgå kompromiser. Hvis det sker vil kampen ikke længere stå mellem det muslimske Frankrig og det republikanske Frankrig.

Bibliografi

Jean Baubérot (2000) : *histoire de la laïcité en France*. Paris, Que sais-je? Puf.

Ulla Holm (2001) : 'Det franske nationsbegrebs betydning for franske indvandrerdiskurser' i Peter Seeberg (red.) *Ubekvemme udfordringer. Aktuelle tendenser i den danske og europæiske indvandrerdiskussion*. Odense, Odense Universitetsforlag.

Jeanne-Hélène Kaltenbach, Michèle Tribalat (2002) : *La République et l'islam. Entre crainte et aveuglement*. Paris, Gallimard.

Olivier Roy (2002) : *L'Islam Mondialisé*, Paris, Seuil.

Zavier Ternisien (2002): *La France des mosquées*, Paris, Albin Michel.

Michel Wieviorka (red.) (2003) : *L'avenir de l'islam en France et en Europe. Les entretiens d'Auxerre*. Paris, Balland.

Tidsskriftet *Pouvoir*, nr. 104, januar 2003, *Islam et démocratie*. Paris, Seuil